

भारतीय राज्यघटनेचे राजकीय तत्वज्ञान

डॉ. माया बी. मसराम

शरदराव पवार कला व वाणिज्य महाविद्यालय गडचांदूर ता.कोरपना जि. चंद्रपूर (महाराष्ट्र)

Corresponding Author: डॉ. माया बी. मसराम

DOI - 10.5281/zenodo.14523289

सारांश:

26 जानेवारी 1950 रोजी, संविधान सभेने तयार केलेली राज्यघटना स्वतःच अंमलात आणली तेव्हा जागतिक स्तरावर उदयोन्मुख आणि भरभराट होत असलेल्या भारताचा खरा पाया घातला गेला. या निर्णयामुळे भारतीय संविधान जगातील सर्वांत मोठे लिखित संविधान बनले. या राज्यघटनेची खास गोष्ट अशी आहे की त्याची सुरुवात आपल्यापासून होते, जिथे देशातील सर्व नागरिकांना सामाजिक, आर्थिक, वैचारिक आणि धार्मिक स्वातंत्र्य असेल. राज्यघटनेने सर्व नागरिकांना वचन दिले आहे की ते समान दर्जा आणि संधी प्रदान करेल. यासोबतच हे पुस्तक केवळ राज्यघटना नसून समाजातील सर्व घटकांना प्रकाश देणारे भारताचे भाग्य ठरले आहे.

भारतीय संविधानाच्या निर्मात्यांनी संविधान बनवताना त्यातील प्रत्येक पैलूला स्पर्श करण्याचा प्रयत्न केला. यामुळे भारताची राज्यघटना काळानुरूप अत्यंत समर्पक बनली. राज्यघटनेच्या तत्वज्ञानातून, भारतीय राज्यघटनेत लिहिलेल्या संकल्पना आणि आदर्श देशाला सांगायचे आहेत, त्यामुळे त्याबद्दल जाणून घेणे अत्यंत आवश्यक आहे. भारतीय राज्यघटना हा देशाच्या लोकशाही आणि धर्मनिरपेक्ष तत्वांचा पाया घालणारा सर्वसमावेशक दस्तऐवज आहे. त्यात वैयक्तिक स्वातंत्र्य, सामाजिक न्याय, विविधतेचा आदर, धर्मनिरपेक्षता, सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार, संघराज्य आणि राष्ट्रीय अस्मिता ही त्याची मूळ मूल्ये आहेत.

उदारमतवादी व्यक्तिवादाची पुनरावृत्ती करणे, वैयक्तिक स्वातंत्र्याशी तडजोड न करता सामाजिक न्याय राखणे, समूहाचे हक्क ओळखणे आणि सर्वसमावेशक दृष्टिकोनाला प्रोत्साहन देणे यांमध्ये संविधानाची प्रक्रियात्मक उपलब्धी आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या राजकीय तत्वज्ञानाबद्दल अधिक जाणून घेऊया! भारतीय प्रजासत्ताकाला सात दशके पूर्ण झाली आहे 26 जानेवारी 1950 रोजी स्वतंत्र भारताच्या संविधानाच्या अंमलबजावणीला सुरुवात झाली संविधानाने प्रजासत्ताक गणराज्य शासन पद्धती स्वीकारून त्याद्वारे सर्व भारतीयांना स्वातंत्र्य समता बंधुता सामाजिक आर्थिक व राजकीय न्याय प्राप्त करून देण्याचे अभिवचन संविधानाच्या सरनाम्यात दिले आहे स्वातंत्र्योत्तर भारतामध्ये अगदी तळागाळातील व्यक्तीला आपला सर्वांगीण विकास करून घेता येईल त्याला मानसन्मानाचे जीवन जगता येईल तिच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावे तिच्या आशा आकांक्षा पूर्ण होतील आणि एक संपूर्ण व्यक्ती म्हणून तिला समाजात समानतेचा दर्जा प्राप्त होईल यासाठी आवश्यक परिस्थिती निर्माण करणे ही राज्यव्यवस्थेची जबाबदारी असेल असे परिस्थिती निर्माण करताना कोणत्याही कृत्रिम आधारावर भेदभाव करण्यात येणार नाही अशी हमी संविधानाने जनतेला दिलेली आहे.

बीजशब्द : - संविधान, उद्देश पत्रिकेत, लोकशाही, सामाजिक न्याय, धर्मनिरपेक्ष, हक्क, आर्थिक न्याय

प्रस्तावना:

भारतीय संविधानाच्या उद्देश पत्रिकेत उद्धृत करण्यात आलेले उपरोक्त उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी स्वातंत्र्य भारतामध्ये लोकशाही व्यवस्था स्वीकारण्यात आली पाहिजे असे संविधान कराना वाटत होते लोकशाही व्यवस्थेमध्येच या उद्दिष्टांच्या पूर्तीची क्षमता आहे लोकशाही शिवाय अन्य कोणत्याही मार्गाने या उद्दिष्टांची पूर्ती होऊ शकत नाही असा संविधान करानाचा विश्वास होता लोकशाही बदल मत व्यक्त करताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात लोकशाही हीच एक अशी व्यवस्था आहे की ज्यामध्ये रक्ताचा एक थेंबही न सांडवितात सामाजिक राजकीय आणि आर्थिक परिवर्तन घडवून आणता येतो.

संविधानाचे राजकीय तत्वज्ञान काय आहे?

भारतीय राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेनुसार भारतातील सर्व नागरिकांना स्वातंत्र्य, समानता, सामाजिक न्याय देण्यास वचनबद्ध आहे, परंतु या अधिकारांचा वापर शांततापूर्ण आणि लोकशाही पद्धतीने केला जाईल. त्याचप्रमाणे, भारतीय राज्यघटना भारतातील सर्व अल्पसंख्याकांचा आणि संविधानाच्या प्रास्ताविकेत लिहिलेल्या त्यांच्या धार्मिक अधिकारांचा आदर करते. त्याचे तत्वज्ञान सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही, प्रजासत्ताक, भारतीय राज्यघटना आणि त्याच्या प्रस्तावनेत लिहिलेले न्याय आहे.

भारतीय राज्यघटनेचे समाजवादी तत्वज्ञान?

उदारमतवाद म्हणजे सामाजिक न्याय, उदारमतवादाच्या व्याख्येनुसार समाजातील सर्व घटकांना मुक्त, सर्जनशील आणि सक्रिय जीवन जगण्यासाठी हक्क आणि वातावरण मिळायला हवे, जेणेकरून समाजातील प्रत्येक घटकातील लोकांची सामाजिक, आर्थिक आणि मानसिक प्रगती होईल. . भारतीय राज्यघटनेत कलम १२ ते ३२ पर्यंत दिलेले मूलभूत अधिकार या उदारमतवादाबद्दल बोलतात.

भारतीय राज्यघटनेचे धार्मिक तत्वज्ञान:

भारताच्या राज्यघटनेत धर्म आणि राज्य यांच्यात स्पष्ट अंतर आणि सीमारेषा आखण्यात आली आहे. कारण भारत हे धर्मनिरपेक्ष राज्य आहे, जिथे विविध धर्मांचे लोक एकोप्याने राहतात, त्यांना एकोप्याने जगता यावे यासाठी राज्यघटना निर्मात्यांनी खूप काम केले आहे आणि यासंबंधी घटना आणि कायद्यात सर्व संभाव्य परिस्थितींबद्दल तपशीलवार लिहिले आहे. गेले आहे. सर्व धर्मांना सामंजस्याने एकत्र ठेवण्यासाठी व्यक्तीला धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार संविधानात कलम 25-28 मध्ये दिलेला आहे, तर धर्म आणि राज्य यांच्यातील अंतरही नमूद केले आहे.

भारतीय राज्यघटनेचे 'लोकशाही' तत्वज्ञान:

लोकशाही हा शब्द भारतीय राज्यघटनेच्या राजकीय तत्वज्ञानात अत्यंत महत्त्वाचा शब्द आहे. जे सूचित करते की सरकारच्या शक्तीचा स्रोत तेथील

लोकांमध्ये आहे. हे लोकांचे, लोकांसाठी आणि लोकांचे सरकार आहे. इंदिरा नेहरू गांधी विरुद्ध राजनारायण प्रकरणात असेही म्हटले होते की लोकशाही हे भारतीय राज्यघटनेचे मूलभूत वैशिष्ट्य आणि आवश्यकता आहे. लोकशाही ही लोकांची शक्ती आहे आणि राज्याची शक्ती लोकांमध्ये आहे, याचा अर्थ लोकशाही हे भारतीय राज्यघटनेचे एक महत्त्वाचे तत्वज्ञान आहे.

भारतीय राज्यघटनेचे न्यायिक तत्वज्ञान:

भारतीय राज्यघटनेतील न्याय या शब्दाचा अर्थ व्यक्ती आणि समाज यांच्यातील हितसंबंधांची सुसंवाद प्रस्थापित करणे असा आहे, म्हणून भारताच्या प्रास्ताविकात न्यायाला स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्वाच्या इतर संकल्पनांपेक्षा प्राधान्य दिले आहे. ज्यामध्ये न्यायाचे तीन पैलू स्पष्टपणे सांगितले आहेत. या पैलूमध्ये सामाजिक न्याय, आर्थिक न्याय आणि राजकीय न्याय याबद्दल बोलले गेले आहे.

भारतात सामाजिक न्याय म्हणजे काय?

राज्यघटनेत आर्थिक आणि राजकीय न्यायापेक्षा सामाजिक न्यायाला प्राधान्य दिले आहे, तर प्रस्तावनेत आर्थिक न्यायाला राजकीय न्यायापुढे स्थान दिले आहे. सामाजिक न्यायाद्वारे, संविधान हे सांगण्याचा प्रयत्न करते की नागरिकांना त्यांच्या सामाजिक स्थितीकडे दुर्लक्ष करून समान वागणूक दिली जाईल, ज्याचे तपशील अनुच्छेद 14, 15 आणि 38 मध्ये स्पष्ट केले आहे. भारतीय

राज्यघटनेचे उदारीकरण म्हणजे केवळ शास्त्रीय पाश्चात्य पद्धतीनेच ती उदारमतवादी आहे असे नाही. परंतु हे लक्षात घेण्यासारखे आहे की शास्त्रीय उदारमतवाद सामाजिक न्याय आणि सामुदायिक मूल्यांच्या मागणीपेक्षा प्रत्येक व्यक्तीच्या हक्कांना नेहमीच प्राधान्य देतो. भारताचा आर्थिक न्याय काय आहे?

आर्थिक न्याय हा गरीब आणि श्रीमंत यांच्यातील दरी कमी करण्याचा प्रयत्न करतो (अनुच्छेद ३६-५१) आर्थिक आणि सामाजिक न्यायाची उद्दिष्टे पुढे नेण्यासाठी कार्य करतात. भारतीय राज्यघटनेचे उदारीकरण म्हणजे केवळ शास्त्रीय पाश्चात्य पद्धतीनेच ती उदारमतवादी आहे असे नाही. परंतु हे लक्षात घेण्यासारखे आहे की शास्त्रीय उदारमतवाद सामाजिक न्याय आणि सामुदायिक मूल्यांच्या मागणीपेक्षा प्रत्येक व्यक्तीच्या हक्कांना नेहमीच प्राधान्य देतो.

अनुसूचित जाती-जमातींसाठी या आरक्षणाची तरतूद आपल्या राज्यघटनेत आहे. समानतेचा अधिकार लोकांना जातिवाद, वर्णद्वेष इत्यादींसारख्या जुन्या पूर्वग्रहांवर मात करण्यासाठी पुरेसा नव्हता. या देशाच्या संविधानाच्या रचनाकारांनी अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींना विधानसभेतील जागा राखीव ठेवण्यापासून संरक्षण करण्यासाठी विशेष उपाययोजना केल्या होत्या. राज्यघटनेने अशा गटांसाठी सरकारी नोकऱ्याही उपलब्ध करून दिल्या आहेत.

भारतातील राजकीय न्याय म्हणजे काय:

भारतीय राज्यघटनेत राजकीय न्यायानुसार प्रत्येक नागरिकाला राजकीय प्रक्रियेत समान सहभाग मिळायला हवा, असे म्हटले आहे. घटनेच्या कलम 325 आणि 326 सर्व नागरिकांना (प्रौढ) निवडणुकीत सहभागी होण्याचा आणि मतदान करण्याचा समान अधिकार प्रदान करतात.

विविधतेचा आणि अल्पसंख्याकांच्या हक्कांचा आदर:

- भारतीय संविधानानुसार अल्पसंख्याकांचे हक्क आणि समुदायांमध्ये समानता राखणे हे भारतासाठी सोपे काम नव्हते कारण समुदायांमध्ये समान संबंध नव्हते आणि नेहमीच एक श्रेणीबद्ध नमुना होता. आदर, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि शोध आणि सामाजिक न्याय सुनिश्चित करणे हे मॉडेल संविधान आणि त्याच्या कायद्यांचे मुख्य उद्दिष्ट आहेत. ते एकमेकांना समान मानत नाहीत आणि धार्मिक आणि सामुदायिक समस्यांमुळे प्रतिस्पर्धी बनतात, ज्यामुळे अल्पसंख्याकांच्या हक्कांची गरज वाढली.
- समुदाय-आधारित अधिकारांची मान्यता: विविध समुदायातील लोकांची स्वतःची मूल्ये, परंपरा, चालीरीती आणि भाषा असतात, ज्या त्यांचे सदस्य शेअर करतात. या सर्व गोष्टींमुळे आपली राज्यघटना समजून घेणे आणि समाजाधारित हक्क प्रदान करणे अत्यावश्यक बनले

- विविध समुदायातून आलेल्या प्रत्येक व्यक्तीने इतर धर्म, समुदाय आणि त्यांच्या हक्कांचा आदर केला पाहिजे. धार्मिक समुदायांना स्वतःच्या शैक्षणिक संस्था ठेवण्याचा अधिकारही देण्यात आला आहे; अशा संस्थांना शासनाकडून निधी मिळतो.

धर्मनिरपेक्षता:

- "धर्मनिरपेक्ष" या शब्दाचा सुरुवातीला उल्लेख करण्यात आला नव्हता, परंतु भारतीय राज्यघटना नेहमीच धर्मनिरपेक्ष आहे. धर्मनिरपेक्षतेच्या संकल्पनेचा अर्थ असा आहे की भारतातील मूल्ये, स्वातंत्र्य, नागरिकत्व आणि इतर हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी राज्य आणि धर्म यांचे परस्पर बहिष्कार असेल.
- संविधानाच्या रचनाकारांना धर्मनिरपेक्षतेच्या पर्यायी संकल्पनेवर काम करावे लागले कारण भारतातील परिस्थिती इतरापेक्षा भिन्न आहेत.
- संघराज्य: भारतीय संघराज्य म्हणजे राज्य आणि केंद्र सरकारमधील संबंध. भारतीय राज्य आणि केंद्र सरकारमध्ये विधायी, कार्यकारी आणि प्रशासकीय अधिकारांची विभागणी केली आहे. नागालँडच्या लोकांना कलम 371A अंतर्गत विशेष दर्जा आणि विशेषाधिकार देण्यात आले होते. राज्यघटनेने भारत एक बहुभाषिक

महासंघ आहे कारण प्रत्येक राज्याची आणि समुदायाची स्वतःची भाषा आहे आणि त्यांना समान वागणूक मिळण्यासाठी राजकीयदृष्ट्या मान्यता दिली पाहिजे. म्हणूनच भारताचा लोकशाही आणि भाषिक संघराज्य दावे आणि सांस्कृतिक मान्यता यासाठी एकत्र येण्यात यशस्वी झाला आहे.

राष्ट्रीय ओळख:

- संविधान सर्वांसाठी एक समान राष्ट्रीय ओळख सतत मजबूत करत आहे. या समान राष्ट्रीय अस्मितेला विविध धर्म आणि भाषिक अस्मिता आड येणार नाहीत. भारतीय राज्यघटना या सर्व भिन्न अस्मिता संतुलित करण्याचा आणि अल्पसंख्याकांचे हक्क सुनिश्चित करण्याचा प्रयत्न करत होती
- विशेष परिस्थितीत सर्वांसाठी समान ओळख निर्माण करण्याला दिलेले प्राधान्य धार्मिक ओळखीच्या आधारावर मतदारांनी अनेक वादविवादांमध्ये स्पष्ट केले होते, परंतु संविधान प्रत्येक वेळी हे नाकारते. स्वतंत्र मतदार संघ नाकारण्यात आला कारण ते निरोगी राष्ट्रीय जीवन धोक्यात आणू शकतात, भारतीय राज्यघटनेचे राजकीय तत्वज्ञान मध्ये दिले आहे. आपली राज्यघटना प्रत्यक्षात बंधुत्व म्हणून विकसित होण्याची मागणी करते आणि सरदार पटेलाने मुख्य उद्दिष्ट "एक समुदाय" म्हणून विकसित करणे हे होते, जे भारतीय

राज्यघटनेच्या राजकीय तत्वज्ञानाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

निष्कर्ष:

भारतीय राज्यघटना जगातील सर्वात मोठ्या लोकशाहीसाठी मार्गदर्शक शक्ती ठरली असली तरी तिलाही मर्यादा आहेत. कठोर दुरुस्ती प्रक्रिया, सत्तेचे केंद्रीकरण, आणीबाणीच्या तरतुदी, लांबी आणि गुंतागुंत, अधिकारांची अप्रभावी अंमलबजावणी, उपेक्षित गटांचे अपुरे प्रतिनिधित्व आणि संघर्ष निराकरणाच्या प्रभावी यंत्रणेचा अभाव ही काही क्षेत्रे आहेत ज्याकडे लक्ष देण्याची गरज आहे. तरीही, घटनादुरुस्ती आणि न्यायिक व्याख्यांद्वारे परिस्थितीशी जुळवून घेण्याच्या आणि विकसित करण्याच्या क्षमतेने गतिमान आणि वैविध्यपूर्ण राष्ट्रामध्ये त्याची निरंतर प्रासंगिकता सुनिश्चित केली आहे. 26 जानेवारी 1950 रोजी, रंग, जात आणि उत्पन्नाच्या आधारावर भेदभाव न करता सर्व नागरिकांना समान संधी प्रदान करण्यासाठी प्रसिद्ध संविधानाचा मसुदा तयार करून भारत प्रजासत्ताक बनला. यामध्ये धर्मनिरपेक्षतेची भावना, राष्ट्रप्रती जबाबदारी आणि समाजवाद, सार्वभौमत्व आणि स्वातंत्र्य यांसारख्या अत्यावश्यक बाबींसह गरिबी दूर करणे समाविष्ट आहे. एक आदर्श सरकार वरील तत्वज्ञान आणि कायद्यांवर महान नेत्यांद्वारे चालवले जाते, जे योग्य आचरणात आणल्यास निष्कलंक आणि आनंदी राष्ट्र निर्माण होईल.

संदर्भ:

१. यशवंत सुमन भारतीय लोकशाहीचे चर्चा विश्व काही निरीक्षणे विचार मंथन संशोधन पत्रिका जानेवारी 2013
२. डॉ. भा. ल भोळे भारतीय राज्यव्यवस्था पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिसर्स नागपूर 1990
३. प्रा. शेख हराम ,प्रा. देशमुख, प्रा. पाटील भारतीय आणि पाश्चिमात्य राजकीय

- विचारवंत विश्व पब्लिसर्स अँड डिस्ट्रीब्युटर्स नागपूर 1998
४. प्रा. राम मुढाळ भारतीय आणि पाश्चिमात्य राजकीय विचार अंशुल पब्लिकेशन नागपुर 1993
५. मा.फ. गांजरे (संपादित) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे खंड चौथा अशोक प्रकाशन नागपूर